

Středověký šperk

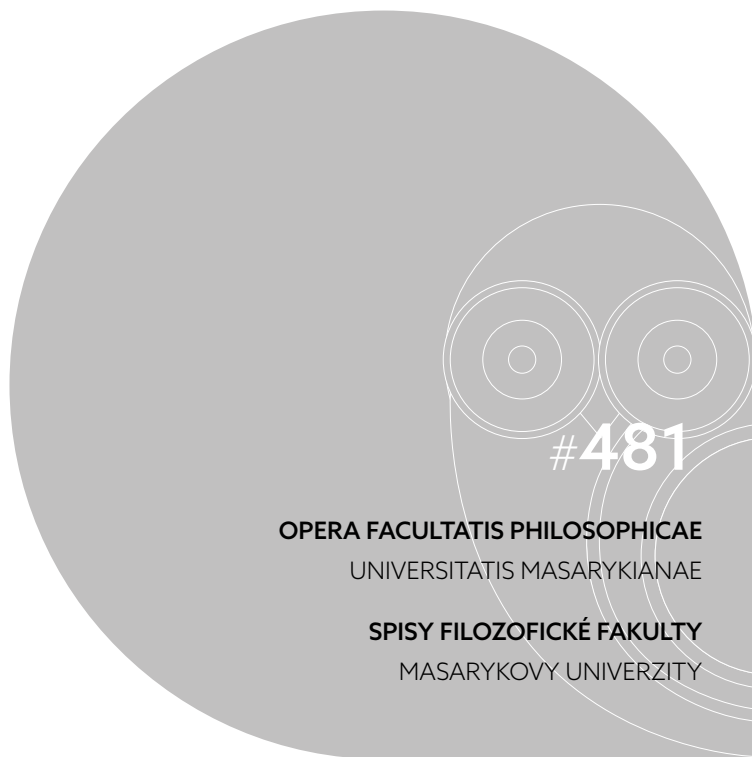
Archeologické nálezy z jižní Moravy

Věra Šlancarová

FILOZOFICKÁ FAKULTA
MASARYKOVA UNIVERZITA

#481

#481

OPERA FACULTATIS PHILOSOPHICAE
UNIVERSITATIS MASARYKIANAE

SPIŠY FILOZOFICKÉ FAKULTY
MASARYKOVOY UNIVERZITY

muni
PRESS

Středověký šperk

Archeologické nálezy z jižní Moravy

Věra Šlancarová

#481

FILOZOFICKÁ FAKULTA
MASARYKOVA UNIVERZITA

BRNO 2018

Recenzenti: doc. PhDr. Michal Slivka, CSc. (Univerzita Komenského v Bratislavě)
PhDr. Pavel Šlězár, Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)

Na obálce byly použity následující ilustrace a fotografie:

- Přátelské prsteny z hradu Rokštejna, 14.–15. století, ÚAM FF MU, foto: Muzeum města Brna, Miloš Strnad, kresby: ÚAM FF MU, Soňa Plchová.
- Kování s iniciálou ze zaniklé vsi Konůvky, 14.–15. století, Moravské zemské muzeum, foto: Věra Šlancarová.
- Detail obrazu Svatý Egidius ve své dílně, Petrus Christus (1410–1475), 1449, Metropolitan Museum of Art New York, foto: Metropolitan Museum of Art, online collection (accession number 1975.1.110 – <http://www.metmuseum.org/art/collection/search#!?q=1975.1.110>), staženo dne 4. 3. 2018.
- Detail z obrazu Navštívení Panny Marie, Mistr nesení kříže z Vyššího Brodu, kolem 1440, Národní galerie v Praze, foto: © Národní galeriev Praze 2018.

© 2018 Věra Šlancarová

© 2018 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-9020-0

ISBN 978-80-210-9021-7 (online : pdf)

ISSN 1211-3034

<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M210-9021-2018>

OBSAH

0 ÚVOD	9
Poděkování.....	9
1 METODOLOGIE	13
1.1 Vymezení tématu	13
1.2 Prameny a literatura	14
1.3 Definice pojmů.....	18
1.4 Průzkum depozitářů.....	21
1.5 Charakteristika popisovaného souboru	24
1.6 Počty dochovaných předmětů.....	27
1.7 Problematika datace	31
1.8 Imaginace umělců.....	35
2 MATERIÁL, VÝROBA A PROVENIENCE PŘEDMĚTŮ	37
2.1 Materiál.....	37
2.2 Technologie.....	39
2.3 Středověká kovozpracující řemesla	42
2.4 Provenience předmětů, distribuce a prodej.....	46
3 ŠPERKY A ODĚVNÍ DOPLŇKY	51
3.1 Vlasové ozdoby.....	52
3.2 Náušnice	56
3.3 Věnce, vínky, čelenky a obroučky	63
3.4 Náhrdelníky a řetízky.....	70
3.5 Růžence	76
3.6 Přívěsky.....	82
3.7 Poutnické odznaky.....	88
3.8 Náramky	91
3.9 Spony	93
3.10 Spínadla	97
3.11 Háčky a očka.....	99
3.12 Návlečky.....	101
3.13 Špendlíky a jehlice	103
3.14 Knoflíky.....	109
3.15 Rolničky	117
3.16 Prsteny.....	120
3.17 Kroužky.....	134
3.18 Opasky	142
3.19 Přezky, opaskové kruhy, průvlečky a poutka.....	154

3.20 Příchytné destičky a nákončí.....	193
3.21 Kovové aplikace.....	197
3.22 Zlomky, polotovary, surovina a odpad.....	217
4 SYMBOLIKA PŘEDMĚTŮ	221
4.1 Odznak společenského postavení	221
4.2 Přátelství, láska a manželství.....	224
4.3 Devocionálie.....	231
4.4 Amulety a magie.....	232
4.5 Nápisy a značky.....	234
5 ZÁVĚR	239
6 SUMMARY	245
7 SEZNAM ILUSTRACÍ.....	253
8 SEZNAM POUŽITÝCH PRAMENŮ A LITERATURY	261
9 KATALOG NÁLEZŮ	279

prof. PhDr. Zdeňku Měřínskému, CSc.,

in memoriam

0 ÚVOD

Fenomén zdobení lidského těla provází člověka od jeho počátků až do dneška. Vyvíjel se v závislosti na estetickém cítění doby, tradicích a společenských zvycích a v neposlední řadě i na materiálních možnostech společnosti. Vývoj šperku byl v řadě případů ovlivněn náboženskými a politickými vlivy, které předmět obohacovaly o další funkce. Šperky hrály významnou úlohu v životě středověkého člověka. Podobně jako dnes byly častými dary, druhem sběratelské vášně či zálibou v esteticky krásných věcech, primárně sloužily jako prostředek zdobení lidského těla, ale také k hromadění majetku.

Těžištěm této monografie se stal středověký šperk z archeologických nálezů uložených v depozitářích muzeí, galerií a archeologických institucí na jižní Moravě. Monografie tak reaguje na absenci souhrnného publikování tohoto druhu materiálu, který je zpracováván jen okrajově, často jako pouhý výčet v textu, bez obrazových a dalších dokumentačních příloh. V analytické části knihy jsou šperky zhodnoceny z hlediska typologie a morfologie, včetně komparace s nálezy z jiných lokalit, a jsou zasazeny do dobového kontextu ve smyslu funkčním, estetickém i symbolickém. Neméně důležitou součástí publikace je Katalog nálezů, jehož plné znění je dostupné elektronicky v Digitální knihovně FF MU.

Poděkování

Při této příležitosti bych chtěla poděkovat za podporu a cenné rady prof. PhDr. Zdeňku Měřínskému, CSc. († 2016), doc. PhDr. Michalu Slivkovi, CSc., z Univerzity Komenského v Bratislavě, PhDr. Pavlu Šlézarovi, Ph.D., z Univerzity Palackého v Olomouci a dalším pracovníkům z Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně (dále jen ÚAM FF MU v Brně), Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně; Katedry

archeologie Filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě; Archivu hlavního města Prahy; Centra medievistických studií Praha a Vojenského historického ústavu.

Za zpřístupnění sbírek a pomoc při mé badatelské činnosti bych ráda poděkovala zaměstnancům těchto institucí: Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Brno, v.v.i. (dále jen AÚ AV ČR); Archaia Brno, z.ú., Moravské zemské muzeum Brno, Muzeum města Brna, Moravská galerie v Brně; Městské muzeum Bystřice nad Perštejnem; Masarykovo muzeum v Hodoníně; Muzeum Vysočiny Jihlava, Muzeum Kroměřížska, Regionální muzeum Mikulov, Městské muzeum a galerie Moravský Krumlov, Muzeum Prostějovska v Prostějově, Muzeum Komenského v Přerově, Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, Muzeum Jana Amose Komenského Uherský Brod, Muzeum Vyškovska; Jihomoravské muzeum ve Znojmě; Ostravské muzeum; Vlastivědné muzeum v Olomouci; Národní památkový ústav (dále jen NPÚ), Územní odborné pracoviště v Olomouci, NPÚ, Územní odborné pracoviště v Ostravě; Národní muzeum Praha; Uměleckoprůmyslové muzeum Praha, Muzeum Blansko; Muzeum Boskovicka, Muzeum v Bruntále; Muzeum obce Kobylí, Muzeum Polná, Muzeum Beskyd Frýdek-Místek, Muzeum a galerie Hustopeče, Městské muzeum a galerie Holešov; Městské Vrbasovo muzeum Ždánice; Vlastivědné muzeum v Šumperku, Městské kulturní středisko Kojetín – Městské muzeum, Městské kulturní středisko Kojetín – Městské muzeum, Muzeum Novojičínska; Muzeum Bojkovska, Diecézní muzeum Brno, Městské muzeum a galerie Břeclav, Muzeum Těšínska, Muzeum jihovýchodní Moravy ve Zlíně; Muzeum Brněnska; Městské muzeum Brumov-Bylnice, Městské muzeum Hradec nad Moravicí, Městské muzeum a galerie v Hranicích, Muzeum Kořenec; Městské muzeum Slavičín; Zámek Slavkov; Městské muzeum Strážnice; Zámecké muzeum Tovačov; Městské muzeum Valašské Klobouky, Muzeum Velké Meziříčí; Muzeum regionu Valašsko ve Vsetíně; Farní muzeum Zábřeh; Obuvnické muzeum Zlín, Hrad Roštejn; Hrad Sovinec; Muzeum ve Frenštátě pod Radhoštěm; Zámek Chropyně a Památník Emila Filly; Městské muzeum Jevíčko; Regionální muzeum v Kopřivnici; Zámecké muzeum Kravaře ve Slezsku; Městské muzeum Litovel; Zámek Moravská Třebová; Zámek Náměšť na Hané; Muzeum Napajedla; Památník města Velké Opatovice; Lašské muzeum a galerie Sedliště; Muzeum perletářství a tradičního bydlení Senetářov; Skalické muzeum; Městské muzeum a galerie Svitavy; Muzeum Šumice; Vlastivědné muzeum města Velké Bílovice; Městské muzeum ve Velké Bíteši; Městské hornické muzeum Zlaté Hory; Regionální muzeum Žďár nad Sázavou.

Za poskytnutí obrazových materiálů bych chtěla poděkovat těmto institucím: Arcibiskupství olomoucké, Archaia Brno z. ú., AÚ AV ČR, Archiv města Brna, Bayerische Schloßerverwaltung München, Cisterciácké opatství Vyšší Brod,

Franziskanerkloster Wien, Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Jihomoravské muzeum ve Znojmě, Kunsthistorisches Museum Wien, Magyar Nemzeti Múzeum Budapest, Městské muzeum a Galerie Knížecí dům Moravský Krumlov, Městské muzeum Bystřice nad Pernštejnem, Městské muzeum Týn nad Vltavou, Moravská galerie v Brně, Moravské zemské muzeum Brno, Musée du Louvre Paris, Museum Mayer van der Bergh Antwerpen, Muzejní a vlastivědná společnost Brno, Muzeum Cheb, Muzeum Kroměřížska, Muzeum města Brna, Muzeum Mladoboleslava, Muzeum Prostějovska v Prostějově, Muzeum umění Olomouc, Muzeum Vysočiny Jihlava, Muzeum Vyškovska, Národní galerie v Praze, Národní knihovna České republiky, NPÚ, Územní odborné pracoviště v Praze, NPÚ, Územní památková správa v Kroměříži, Státní hrad Šternberk, NPÚ, Územní památková správa v Praze, Státní hrad Karlštejn, NPÚ, Územní památková správa v Praze, Státní zámek Březnice, Regionální muzeum v Mikulově, Rijksmuseum van Oudheden Leiden, Římskokatolická farnost u kostela sv. Jakuba v Brně, ÚAM FF MU, Západočeská galerie v Plzni. Mé díky za laskavé poskytnutí obrazových materiálů patří také: PhDr. Ludvíku Belcredimu, PhDr. Jiřímu Doleželovi, Mgr. Art. Ivanu Havasimu, PhDr. Zdeňce Měchurové, prof. PhDr. Zdeňku Měřínskému, CSc., PhDr. Rudolfu Procházkovi, CSc., doc. PhDr. Michalu Slivkovi, CSc., prof. PhDr. Josefu Ungrovi, CSc., Mgr. Antonínu Zůbkovi, Ph.D.

1 METODOLOGIE

1.1 Vymezení tématu

Převážná část předmětů v předkládaném souboru byla získána archeologickými výzkumy středověkých vesnických, městských nebo šlechtických sídel. Výběr se omezil na období vrcholného středověku, tj. 13. až 15. století, s dílčími časovými přesahy do staršího i mladšího období. Tyto přesahy jsou uváděny ze tří důvodů. Prvním z nich je vytvoření komplexního pohledu na kontinuální vývoj daného druhu šperku. Druhým důvodem je v několika případech kompletní zpracování nálezů z dané lokality (tedy v případech, kdy nemělo smysl striktně oddělovat starší středověké nebo novověké nálezy). Třetí pohnutka je motivována snahou o vyvrácení některých mylných tvrzení tradovaných v literatuře. Do popisovaného souboru byly zařazeny primárně celé kusy nebo předměty, které i přes fragmentárnost dovolují určit typ šperku. Stranou však nezůstaly ani částečně dochované zlomky, polotovary a surovina na výrobu ozdob. Předměty, které byly v době sběru materiálu restaurovány nebo byly z jiných důvodů nedostupné, byly převzaty z jiných publikací.

Důležitou součástí práce je tak katalogová část, která umožňuje zpřístupnění předmětů co nejširšímu odbornému publiku za účelem porovnávání s již nalezenými nebo nově nacházenými předměty. Jednotlivé kapitoly textu jsou rozčleněny po skupinách šperků tak, že je postupováno „od hlavy k patě“, tj. od šperků zdobících hlavu (vlasové ozdoby, čelenky, náušnice) přes náhrdelníky, řetízky, přívěšky apod. až po kovové aplikace. Tomuto členění odpovídá také rozvržení předmětů v připojeném katalogu.

Každá kapitola, která pojednává o daném předmětu, obsahuje část terminologickou, rozbor hmotných pramenů, tj. popis předmětů a nálezové okolnosti, a dále jsou zde uvedeny relevantní písemné prameny. Pro porovnání a hledání analogií byly využity publikované předměty z jiných sbírek, archeologických

výzkumů nebo předměty výtvarné povahy (obrazy, sochy, náhrobky apod.). Popisy jsou doprovázeny analýzou šperku podle tvaru a formy zdobení, materiálů, výrobních postupů, proveniencie, datování a konečně způsobů jejich nošení. I když po obsahové, resp. tematické stránce jsou kapitoly totožné, vnitřní členění podkapitol není jednotné, v zájmu udržení smysluplnosti a plynulosti textu pro čtenáře. Nedílnou součástí práce jsou rozborové technologie výroby a použitého materiálu.

Komparační materiál poskytly především sousední oblasti – Slovensko, Čechy, Polsko, Rakousko, Německo, v odůvodněných případech i vzdálenější země jako Nizozemí, Francie a Anglie. Pro získání analogií k jednotlivým předmětům byly zásadní vydané katalogy sbírek muzeí a galerií, katalogy k výstavám a monografie či články o nálezích z archeologických výzkumů. Neméně významné informace je možno získat i z pramenů ikonografické povahy. K nim patří různá vyobrazení, většinou portrétního charakteru, iluminace v knihách, grafické listy, i náhrobky zemřelých. Tyto prameny poddávají nejen vzhled šperku, ale především způsob užívání a nošení, případně další sekundární funkce. Prameny archeologické povahy jsou zásadní zejména pro datování šperku a následné analýzy použitých materiálů mohou v ideálním případě posloužit jako podklad pro určení proveniencie materiálu.

Šperky vedle své funkční a estetické úlohy měly také symbolický rozměr, ať už v rovině duchovní (například náboženské prsteny), tak v rovině milostné (přátelské prsteny, pásy a spony) nebo v rovině společenské (opasek jakožto jeden ze symbolů rytířství, pečetní prsteny). Na základě výše uvedených přístupů a s vědomím daných omezení jsou zde ukázány formy zdobení těla a oděvu středověkého obyvatelstva na jižní Moravě, s přihlédnutím k okolnímu středoevropskému prostoru, nebo, zvláště v případě výtvarného umění, k prostoru evropskému.

1.2 Prameny a literatura

Primárními a nejdůležitějšími prameny a vlastním předmětem analýzy jsou samozřejmě zkoumané šperky. Jejich relativně nízký počet a absence širokého spektra publikovaného materiálu však velmi znesnadňuje precizní rozbor souboru a zařazení do širších souvislostí. Velký časový rozestup mezi typově stejnými předměty, a naopak rozdíly v charakteru dobově současných exemplářů (například přátelské prsteny z Rokštejna) problematizují vytváření typologických řad a chronologie daných typů. Jednoznačné zařazení kusů neumožňují ani předměty ze „starožitnických“ budovaných sbírek, náhodné nálezy, nálezy sběrového charakteru a detektorářské nálezy. Jednoznačnější situace je u novodobých záchranných výzkumů (například v intravilánu města Brna) nebo u dlouhodobých výzkumů

univerzity či muzeí (hrad Rokštejn, Skály u Jimramova, Konůvky apod.). Tyto předměty pocházejí ze stratigraficky určených vrstev, které lze s větším nebo menším časovým rozptylem datovat. To velmi usnadňuje výzkum u šperků, které jsou svým charakterem spíše funkční (například některé typy přezek opasku) nebo jsou svým tvarem uniformní (například prsteny ve tvaru prostých kroužků bez výzdoby).

Také využití písemných pramenů bylo možné jen zčásti. I když nás písemné prameny zejména testamentární povahy informují o velkém množství šperků, které bývaly součástí výbavy mnoha domácností, v archeologických nálezech jsme schopni detekovat pouze zlomek jejich původního počtu. Dalším problémem jsou velmi vágní popisy ozdob, jež neodrážejí bohatost a zdobnost středověkého šperku a nechávají až příliš velký prostor pro fantazii v oblasti identifikace a interpretace. Nadto šperk velmi často podléhal zkáze, ať už za účelem teaurace drahého kovu v nejistých dobách, sloužil jako platidlo, nebo byl dáván do zástavy či přetaven na módnější ozdobu.

Dalším primárním pramenem, se kterým je možno nalezené předměty porovnávat, jsou díla ikonografické povahy ve všech podobách, od obrazů a soch přes knižní iluminace až po užité umění ve formě tapisérií nebo výšivek. I když dochované ikonografické prameny spíše ukazují okázalejší formy šperků, které byly nošeny vyššími vrstvami obyvatel, přesto pro nás představují cenný druh poznání. Mezi nejdůležitější můžeme zařadit náhrobky a portréty, které bývají přesně datovány (pokud se nejedná o portrét na paměť zemřelého nebo posmrtné portréty vytvořené s velkým časovým odstupem). Kromě tvaru zobrazených předmětů je možno částečně usuzovat i na používané materiály a typy broušení zasazených kamenů, které rovněž poskytují datační oporu pro určování šperků. Malba náboženského charakteru omezuje studium především na čelenky, spony, opasky, přezky a kovové aplikace, méně už na prsteny, přívěsky nebo náhrdelníky, ty naopak vidíme především na portrétech a náhrobcích. Knižní iluminace ukazují také všední život měšťanských a „selských“ vrstev, a to zejména v městských knihách nebo tzv. knihách hodinek, které byly často doprovázeny výjevy zemědělských prací. Dlužno podotknout, že jde především o zobrazení pásů a opaskových přezek nebo přezek z taštic a taštiček. Při komparaci s díly výtvarného umění však musíme brát v potaz důležitou skutečnost, že umělec se ve svém díle mohl z různých důvodů uchýlit k ahistoričnosti zobrazení nebo mohl kopírovat starší předlohy.

Tématem středověkého šperku se v české literatuře bohužel zatím mnoho badatelů nezabývalo. Pro oblast jižní Moravy je velmi přínosný článek Michaely Antonín Malaníkové *Materiální kultura brněnských domácností 15. století v zrcadle testamentů* (Antonín Malaníková 2012). Pro mladší období 16. a 17. století je důležitý článek Pavlíný Něčkové, který se však zabývá pouze prsteny (Něčková 1994).

Dále můžeme uvést drobný příspěvek Václavy Kalousové *Hmotná kultura rokycanských měšťanských domácností v 16. a 18. století* (Kalousová 2013), v němž je kapitola speciálně zaměřená na šperky. Ze zahraničních edicí zmíníme cenné vydání pozdně středověkých a raně novověkých závětí z Bratislavy *Das Preßburger Protocolium Testamentorum* (Majorossy – Szende 2010 a 2014).

Systematické zpracování podobného materiálu však chybí. To některé badatele vede k mylným domněnkám a závěrům. Například statistické vyhodnocování výskytu odkazů týkajících se opasek v brněnských pamětních knihách v práci Petry Mazáčové *Opasek jako symbol a součást středověkého oděvu* je poněkud zavádějící (Mazáčová 2012, 21). Ve shodě s jinými autory (Kalousová 2013, 46) se domnívám, že v testamentech byly uváděny převážně předměty, které byly pro zůstavitele z nějakého důvodu cenné, ať už pro jejich finanční, nebo osobní hodnotu. Také tvrzení, že „se honosné stříbrné pásy ve velké většině odkazovaly pozůstalým ženského pohlaví“ (Mazáčová 2012, 23), je potřeba brát s rezervou. Tuto hypotézu můžeme podložit pouze průkaznými genderovými rozbory odkazujících osob a jejich dědiců. Pro ilustraci zde uvedme příklad testamentu bratislavského měšťana Hanuše Lista, který v roce 1434 odkazuje svůj opasek „na běžné nošení“ dceři Andleině a svému synovi Henslinovi dává opasek stříbrný (Majorossy – Szende 2010, č. 11, fol. 9v). Stejně tak lze citovat zmínku v závěti Barbary z roku 1519, která svému synovi Hanslinovi odkazuje svůj velký stříbrný opasek (Majorossy – Szende 2014, č. 783, fol. 387v). Nutno také podotknout, že zůstavitel často nevyjmenovával všechny náležitosti a věci, které chtěl odkázat, ale spokojil se pouze s konstatováním: „(...) co mám málo neb mnoho to odkazuji (...)“ (Kalousová 2013, 33). Je velmi pravděpodobné, že v případě této, v testamentech často opakované formulace, se mohlo jednat také o floskuli, která zajišťovala dědicům, že dostanou i věci, na něž se při výčtu jednoduše zapomnělo. Tento typ zápisu můžeme nahlédnout také z té pragmatičtější stránky věci. Přestože gramotnost středověkých měšťanů byla vyšší, než se doposud soudilo, ze zřetele nelze ztrácet ani skutečnost, že za vyhotovení písemné podoby kšaftu se muselo platit písaři. Užití této floskule tedy mnohdy výrazně snižovalo náklady testamentátora na vyhotovení poslední vůle. Kšafy samozřejmě nejsou jediný písemný materiál, ze kterého je možno čerpat. Obecně můžeme říci, že jsou to dále prameny ekonomické povahy: účty nebo inventáře dílen či obchodů (zvláště pro novověk), dále právní prameny (knihy půhonné) apod. Dalšími prameny mohou být například městské knihy a obecně prameny městské proveniencie. Pro Brno to jsou: *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376* a *Pamětní kniha města Brna z let 1391–1515* (Flodr 2005 a týž 2010), dále *Knihy počtů města Brna z let 1343–1365* (Mendl 1935), které zachycují nejen „seznamy“ řemeslníků, ale sporadicky se zde dochovaly i záznamy o špercích. Také *Místopis města Jihlavy v 1. polovině 15. století* poskytuje zajímavý pohled na charakter řemeslné výroby ve středověkých měs-

tech (Hoffmann 2004). Důležité jsou v tomto ohledu i práce Jaroslava Mezníka (Mezník 1962 a 1999) a také Zikmunda Wintera (Winter 1893 a 1906). Přestože Winterovy publikace byly podrobovány kritice již v době jejich vzniku kvůli přílišné popisnosti, faktem zůstává, že jsou heuristicky nesmírně bohaté. Mnoho informací, které obsahují, čerpal Winter z písemného materiálu, který se do dnešní doby nedochoval. V dílčích aspektech se jeho obrovské dílo stává specifickým druhem edičních excerptů z deperditních písemných pramenů. To se týká zejména pražských městských knih, z nichž velké množství podleho požáru na Staroměstské radnici. Informace, které přinášejí, mají obecnou platnost a jsou použitelné i pro další oblasti Čech nebo Moravy. Bohužel v současné literatuře jsou doposud výše jmenované edice pramenů spíše využívány ke kvantitativnímu vyjádření počtu řemeslníků bez hlubší analýzy vzájemných vztahů jednotlivých řemesel, jejich provázanosti a návaznosti a nedílného propojení na obchod. Nejinak je tomu i v přehledu vývoje zlatnictví v jihomoravských městech v katalogu výstavy *Od gotiky k renesanci* (Vítovský 1999, 19–32). Výjimku představuje práce Martina Musíla, který se nedávno pokusil na základě staroměstské knihy soudní s trhovými zápisy a seznamů novoměšťanů postihnout nečekaně dynamickou proměnu hospodářského a společenského vývoje hlavního města království ve 14. století (Musílek 2015). Ve výčtu pramenů nesmíme také zapomínat na zápisy v kronikách nebo díla středověké epiky a lyriky, která ve velké míře využívá práce o středověkém odívání Ludmily Kybalové (Kybalová 2001) nebo kniha Claudie Schopphoff pojednávající o funkci a symbolice opasku (Schopphoff 2009). V této práci jsou využity například citáty z *Románu o růži* (de Lorris, G. – de Meung 1405) nebo z Kosmových pokračovatelů (FRB II).

V novější české literatuře není středověký šperk monotematicky zpracován. Jeho publikování se omezuje na studie a články k jednotlivým archeologickým výzkumům nebo uceleně publikovaným lokalitám, dále úzce tematicky zaměřené katalogy k výstavám o středověkém umění nebo výběrové publikace ze sbírek jednotlivých institucí. Tyto sekundární prameny však poskytují solidní podklady pro hledání analogií. K nemnoha pracím zabývajícím se teorií, terminologií a časově-prostorovým vymezením šperku patří práce Aleny Křížové *Šperk a jeho funkce jako kulturně a časově proměnný fenomén* (Křížová 2001) a *Ozdoba, okrasa, šperk (několik poznámek k terminologii a obsahu pojmů)* (Křížová 2005). Z hlediska definice jednotlivých pojmů a popisu předmětů jsem v této práci nejvíce čerpal z anglosaské literatury (Newman 2005, Egan – Pritchard 2008), neboť *Archeologický slovník* Karla Sklenáře je zaměřen spíše na pravěký až raně středověký šperk (Sklenář 1992). Terminologie vhodná pro vrcholně středověké a novověké ozdoby se zatím objevuje pouze v dílčích studiích (Zůbek 2002, Omelka – Řebounová 2008 ad.)

1.3 Definice pojmů

Ozdoby a šperky se jako součást archeologických nálezů objevují po celém světě. Už v nejstarších dobách byl rozšířen obchod s drahocennostmi, šperky a zlatnické práce byly nejen předmětem výměnného obchodu, sběratelství a prostředkem tezaurace drahého kovu, ale také nezbytnou součástí darovacích obřadů (Křížová 2001, 67).

V evropském pojetí estetiky, oděvu, úpravy vlasů, líčení, ozdob a šperků je šperk chápán především jako okrasný předmět souznící se stylovými proměnami a aktuální módou. V lidovém prostředí však hrál mnohem větší roli symbolický a obsahový význam šperku než materiál, ze kterého byl vyroben. Šperk se tak stal nejen vnější ozdobou, ale také nedílnou součástí lidského těla nebo oděvu nositele, amuletem, symbolem společenského a sociálního postavení. Pomáhal svému nositeli vyjádřit názor na svět a zařazoval jej do společenské hierarchie (Křížová 2005, 17). Šperk je ve většině odborných knih a slovníků umění chápán především jako předmět s významnou hodnotou, který je určen pro dekorativní nebo funkční nošení. Bývá většinou složen z drahých kovů nebo drahých kamenů a je vyroben s uměleckou nebo nadprůměrnou řemeslnou zručností (Newman 2005, 172). Tuto definici používají také autoři českých nebo v češtině vydaných encyklopedií, zabývajících se danou problematikou (blíže k tématu Křížová 2005, 18–20). Podíváme-li se na tuto oblast širěji, vidíme, že šperk měl v minulosti velmi rozmanitou podobu, ve které drahé kovy a drahé kameny nehrály tu nejpodstatnější úlohu. Často docházelo i ke kombinacím tzv. ušlechtilých materiálů a přírodnin, proto není možno za rozhodující kritérium považovat použitý materiál. V současné době je tedy šperk chápán zejména jako „ozdoba lidského těla a oděvu“. Tato definice je neutrální ve svém hodnocení a žádným způsobem nepředurčuje materiál, ze kterého je předmět vyroben (Křížová 2005, 21). Můžeme ji použít v nejširším slova smyslu i pro zde zkoumaný středověký šperk, který je charakteristický rozmanitostí materiálu, používáním nejrůznějších druhů a poměrů slitin obecných kovů. Charakterizovat šperk ve všech jeho ohledech a funkcích je však daleko složitější než negativní materiálové vymezení. V souladu se závěry Jaroslavy Krupkové lze na základě historicky podmíněné hodnoty vzácnosti materiálu, náročnosti technologie zpracování, uměleckořemeslné hodnoty a jeho funkce, s vědomím proměnlivosti historicko-společenských podmínek stanovit šest základních kategorií šperků. Vyčleňuje funkci praktickou, estetickou (dekorativní), magickou, reprezentační, kombinovanou a jinou (Krupková, 1984, 92–101).

Tato klasifikace nepředstavuje neměnné dogma. Co se týče praktické funkce šperku, ta si uchovala svůj význam po celou dobu dějinného vývoje. Z nejstarších typů můžeme jmenovat kusy určené ke spínání oděvu jako jehlice, spony, přezky, dále se přidávají knoflíky, řetízky na zavěšení hodinek a podobně. Už v této kate-

gorii se setkáváme s tím, že původní praktická funkce mohla být převážena funkcí estetickou, kdy například knoflíky sloužily jako ozdobný prvek našitý na oděvu, podobně jako spony na klobouku nebo přezky na botách (Křížová 2001, 70).

Z estetického hlediska jsou nahlíženy zejména náušnice, záušnice, náhrdelníky, závěsy, náramky na ruku i na nohu a prsteny. Tyto předměty se zdánlivě nosily pro svou krásu, tj. za účelem vylepšení vlastního vzhledu či zjednání si pozornosti okolí. Důležitou podmínkou proto byla módní aktuálnost a vzhled odpovídající soudobému slohovému vývoji (Křížová 2001, 71).

Velký význam byl u šperku přikládán ochrannému a magickému záležitosti. Amulety a talismany zajišťovaly ve většině společností již od raného dětství ochrannou moc před nemocemi a neštěstími, v dospělosti měly svému majiteli zajistit prospěch ve všech činnostech a podnikání (Křížová 2001, 70–71). Ve středověkých lapidářích bylo každému drahokamu přiřknuto magické působení, kameny se používaly v lithoterapii – byly jim přisuzovány léčebné účinky a blahodárný vliv na zdraví člověka. Například horský křišťál se v rozdrčené podobě používal na oční choroby, zasazený do šperku měl tedy přenesenou roli jako prostředek napomáhající prozření. Modlitba, která se původně užívala k potvrzení náboženského a spirituálního spojení mezi věřícím a bohem, se najednou stala nástrojem magie tím, že se napsala na nějaký trvanlivý materiál a nosila se jako talisman (Evans 1922, 10). Magické působení amuletů obstarávaly předměty, mezi něž patřily léčivé rostliny, části zvířat nebo relikvie obsažené ve šperku, dále materiál, ze kterého byly vyrobeny a jemuž byla přiřknuta moc (český granát – krev a život). Důležitá byla i použitá barevnost. Podstatnou úlohu hrál i tvar předmětu. Například kruh symbolizoval věčnost, srdce lásku, kotva naději apod. (Křížová 2001, 71). Rozlišení mezi náboženským předmětem (ruženec, relikviářové šperky, škapulíře) a jeho magickým působením je velmi tenká a těžko se jednoznačně prokazuje. Křesťanství absorbovalo mnohé z pohanských symbolů a mýtů a obohatilo je vlastním ikonologickým výkladem, který i přes četné církevní zákazy byl mezi obyvateli hojně tradován a podporován (Omelka – Řebouňová – Šlancarová 2009a, 591–592).

Šperk také odedávna plnil reprezentativní funkci: vyjadřoval bohatství a společenské postavení svého nositele. Ne nadarmo se vyskytují různá nařízení a oděvní pořádky, které stanovovaly nebo omezovaly nošení oděvu a šperků. První oděvní pořádky se v prostoru Svaté říše římské severně od Alp objevují na počátku 13. století většinou jako iniciativa městských rad. Tyto řády vznikaly za účelem upevnění sociální výlučnosti postavení horní vrstvy městského obyvatelstva, i když navenek mohlo být jejich zavádění původci prezentováno jako křesťanský apel na neslučitelnost pýchy a marnotratnosti s řádným křesťanským životem (Peřinová 2007, 564–565). V našich zemích podobné řády sice nevznikaly, ale byli to především církevní hodnostáři a reformní kazatelé, kteří se opírali do přílišné zdo-